

बालश्रमिकले बीचैमा विद्यालय छोड्नाका कारणहरु

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र स्नातकोत्तर तह (एम्.एड्.)

दोस्रो वर्ष शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको

आवश्यकता परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

मधुसुदन अधिकारी

त्रि.वि. दर्ता नं. ४७९६८-८८

क्याम्पस रोल नं. १०६/०६३

परीक्षा रोल नं. २१४००८९/०६६

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर, मोरङ्ग

माघ, २०६८

कृतज्ञता पत्र

बालश्रमिकले वीचैमा विद्यालय छोड्नाका कारणहरू शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन मूल विषय लिई अध्ययनरत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनको लागि तयार पारिएको हो ।

यस शोधपत्रको शीर्षक छनौट देखि शोध लेखनकार्य पूरा गर्ने समयसम्म आवश्यक सल्लाह सुझाव परामर्श दिनुहुने सुकुना बहुमुखी क्याम्पसका शोध निर्देशक श्री अशोक वस्नेत, क्याम्पस प्रमुख श्री पीतकुमार श्रेष्ठ, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका प्रमुख श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठज्यू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । अध्ययनका क्रममा आवश्यक पर्ने सूचना, तथ्याङ्क तथा जानकारी प्रदान गर्नुहुने तोपगाछी स्रोत केन्द्रका स्रोतव्यक्ति, विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरू, शिक्षकहरू, अभिभावकहरू तथा विद्यार्थीहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । अध्ययनका क्रममा प्रत्यक्ष र परोक्षरूपमा सहयोग पुऱ्याउने मेरा सहपाठी मित्रहरू हिमप्रसाद दहाल, ओमप्रकाश क्षेत्री, भीमचन्द्र न्यौपाने र अग्नीप्रसाद कोइरालालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अध्ययन कार्यमा लाग्न सधैभरी प्रेरित गरिरहने मेरा घरपरिवारका सदस्यहरूप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु र अन्त्यमा शोधपत्रलाई समयमै टंकणगरी सहयोग पुऱ्याउने भीम तिमिसनालाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मधुसुदन अधिकारी

शोधकर्ता

मिति : २०६८/१०/२५

शोधसार

बालश्रमिकले वीचैमा विद्यालय छोड्नाका कारणहरू शीर्षकमा तयार पारिएको शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य बालश्रमिकले वीचैमा विद्यालय छोड्ने कारणको पहिचान गरी सो अवस्थालाई सुधार गर्ने उपायहरूको खोजी गर्ने रहेको छ ।

यो अध्ययन परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । यस अध्ययनमा सामान्य सम्भावनायुक्त नमुना छनौट विधिको प्रयोग गरी प्राथमिक विद्यालयहरूको छनौट गरिएको छ । उद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधिको प्रयोग गरी स्रोतकेन्द्रका स्रोतव्यक्ति, सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरू, विद्यालय छोडेका बालबालिकाहरू र तिनका अभिभावकहरूलाई छनौट गरिएको छ । त्यसैगरी सामान्य सम्भावनायुक्त नमुना छनौट विधिको प्रयोग गरी शिक्षकहरू छनौट गरिएको छ । नमुना छनौटमा परेका व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वार्ता, छलफल, प्रश्नावली तथा दस्तावेज पुनरावलोकन जस्ता तथ्याङ्क संकलनका साधनहरूको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतको रूपमा प्रश्नावली तथा अन्तर्वार्ता र छलफलका माध्यमबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा सूचनाहरूलाई लिइएको छ भने सहायक स्रोतको रूपमा विद्यालयको अभिलेखलाई लिइएको छ ।

बालबालिकाहरू आफ्नो अध्ययन गर्ने उमेरमा शारीरिक तथा मानसिक रूपमा असर पुग्ने खालका काममा सम्लग्न भएको पाइयो । विद्यालय छोडेका बालबालिकाहरू घरेलु श्रमिकका रूपमा आफ्नो तथा अर्काको घरमा काम गरिरहेका, कृषि श्रमिकको रूपमा ज्याला मजदुरी तथा आफ्नै खेतमा समेत काम गरिरहेका यातायात, होटल तथा अन्य क्षेत्रमा बालबालिकाहरूले काम गरिरहेको पाइयो । बालबालिकाहरूले काम गर्ने क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा बढी कृषि श्रमिकको रूपमा ३५ प्रतिशत, दोस्रोमा घरेलु श्रमिकको रूपमा काम गरिरहेको अवस्था पाइयो । त्यसैगरी यातायात होटल तथा अन्य क्षेत्रमा पनि केहिले काम गरिरहेको पाइयो । बालबालिकाहरूले वीचैमा विद्यालय छोड्ने कारणहरूमा अभिभावकहरूको शिक्षा प्रतिको नकारात्मक धारण, परिवारको आकार ठूलो हुनु, बालबालिका तथा परिवारका सदस्यहरू रोगीहुनु, परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु, निशुल्क श्रमिकको रूपमा छोराछोरीको प्रयोग गर्नु, शिक्षकले विद्यालयमा भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्नु, विद्यालयको वातावरण बालमैत्री तथा अपाङ्गमैत्री नहुनु, कक्षामा अनुत्तिर्ण हुनु आदि रहेको पाइयो ।

बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई सुधार गर्न अशिक्षित तथा शिक्षाको महत्व नबुझेका अभिभावकहरूलाई शिक्षाको आवश्यकता र महत्व बुझाउनु पर्छ । गरिवी न्यनीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेर, गरिव तथा जेहेन्दार विद्यार्थीहरूका लागि छात्रवृत्ति वितरण गर्नुका साथै उक्त छात्रवृत्ति रकमको सही सदुपयोग गरेर, विद्यालयमा हुने भेदभावपूर्ण व्यवहारको अन्त्य गर्नुपर्छ । बालबालिकाहरू अनुत्तिर्ण हुने दर घटाउन सकेमा विद्यालय छोड्ने दरमा कमी ल्याउन सकिन्छ ।

प्राथमिक शिक्षाको लागि सरोकारवाला पक्षहरूलाई बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउने नीतिगत व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । आर्थिक रूपमा विपन्न ग्रामीण समुदायका जनसमुदायहरूलाई उनीहरूको आर्थिक स्तर उकास्ने तथा आत्मनिर्भर बनाउने किसिमका कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्दछ । छात्रवृत्ति वितरण कार्यलाई समुचित रूपमा लक्षित वर्गको पहिचान गरी वितरण गरिनुपर्दछ । विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञानलाई बुझेर पठनपाठन गराउने व्यवस्था गराउनु पर्दछ । पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू व्यवहारिक र समसामयिक बनाउदै शिक्षण क्रियाकलापको सम्वन्धित निकायहरूबाट निरन्तर निरीक्षण तथा अनुगमनको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

विषय सूची

सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञता पत्र	iii
शोधसार	iv
विषय सूची	vi
तालिका सूची	ix
संक्षिप्त शब्दको पूरारूप	x

परिच्छेद एक : परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	५
१.३	अध्ययनको औचित्य	६
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५	अनुसन्धानात्मक प्रश्न	८
१.६	अध्ययनको परिसीमा	८
१.७	सम्बन्धित शब्दावलीहरूको परिभाषा	८

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

२.१	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१०
२.२	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१४
२.३	पुनरावलोकनको उपादेयता	१६

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१	अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१८
३.२	तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया	१८
३.३	तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू	१९
३.४	तथ्याङ्कका स्रोतहरू	२०
३.५	तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया	२१

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१	सार्वजनिक प्रथमिक विद्यालयमा बालश्रमको अवस्था	२२
४.१.१	सार्वजनिक प्राथमिक विद्यालयको भर्नादर	२२
४.१.२	वीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरू	२५
४.१.३	कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीहरू	२७
४.२.	बालश्रमका क्षेत्रहरू	२९
४.२.१	घरेलु श्रमिक	३२
४.२.२	कृषि मजदुर	३३
४.२.३	होटल मजदुर	३५
४.२.४	अन्य क्षेत्रका श्रमिक	३७
४.३.	बालश्रमिक बालबालिकाले विद्यालय छोड्ने कारणहरू	३८
४.४	बालश्रमिकले विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई सुधारने उपायहरू	४४

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावाहरू

५.१	प्राप्ति	५०
५.२	निष्कर्ष	५१
५.३	सुभावहरू	५३
	सन्दर्भ सामग्री	i
	अनुसूचीहरू	

तालिका सूची

ता.नं.	विवरण	पेज नं.
१	प्राथमिक तहको विद्यार्थी भर्नादर र बीचैमा कक्षा छोड्नेदर	२३
२	बीचैमा विद्यालय छोड्ने छात्रछात्राको विवरण	२६
३	कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीहरूको विवरण	२८
४	बालश्रमका क्षेत्रहरू	३०
५	घरेलु श्रमिकका रूपमा संलग्न बालवालिकाहरूको कार्य विवरण	३२
६	कृषि मजदुरका रूपमा संलग्न बालवालिकाहरूको कार्य विवरण	३४
७	होटल मजदुरका रूपमा संलग्न बालवालिकाहरूको कार्य विवरण	३६
८	बालवालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने कारणहरू	३९
९	विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई सुधार्ने उपायहरू	४५

संक्षिप्त शब्दको पूरा रूप

संक्षिप्त शब्द	पुरारूप
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	प्रधानाध्यापक
वि.व्य.स.	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
जि.शि.का.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
ILO	International Labour Organization.
सेरिड	शैक्षिक अनुसन्धान केन्द्र